"नाब्दांक संवत्सराद्वृद्धिर्वृषोत्सर्गे विधीयते।
संपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं वृद्धिश्राद्धं विधीयते॥"
इत्युशनसो वचनात्॥ *॥

वृषलक्षणमाह कात्यायनः।
"अयज्ञो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो बली।
एकवर्णो द्विवर्णो वा यो वा स्यादष्टकासुतः॥
यूथादुत्तरतो वस्तु समो वा नीच एव वा।
सम्भावरान् सन्न परावृत्तदृष्टत्वारयेद्वृषः॥"
अष्टकासुतः अष्टकासु जातः। कामधेनुप्रभृतिषु मत्स्यपुराणम्।
"चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते।
लाङ्गलस्यवर्णश्च तं गोलमिति निर्दिशेत्॥
वृष एव स मोक्तव्यो न सन्धार्यो यदि वसन्।
तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी॥
एकया बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गया व्रजेत्।
गौरी वाप्युदहेद्वाऽपि गौलंवा वृषमुत्सृजेत्॥"
वत्सतरीविशेषयति।
"अग्रतो लोहिता पत्नी पार्श्वाभ्यां गौरपाण्डरे।
पृष्ठतश्च भवेत् कृष्णा वृषभस्य च मोचने॥"*॥
वैधकर्मार्थमन्यपात्रितावसुक्तं वृषशीर्षपत्रराजम्। "नवेन चित्रवस्त्रेण वितानं कल्पयेद्बुधः।" अत्र च।
"शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च।
कीर्तयेद्भारतञ्चैव तथा स्यादक्षयं हविः॥"
इति दानधर्मस्यवृषोत्सर्गप्रकरणीयवचनात् अत्रमहविष्कामेन स्वस्तिवाचनानन्तरं भारतनामोच्चारणं कार्यम्।
"यद्वा कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियेश्वरम्।
महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां विशुद्धति॥"
इत्यादि-पुराणोक्त-प्रातर्महाभारतोच्चारणवत् राढ़देशीयास्तु विराटपर्व पाठयन्ति। भविष्ये।
"वृषोत्सर्गश्च द्विविधो जीवतो वा मृतस्य च।"
इत्युपक्रम्य।
"अनुज्ञां यस्य च पुनर्गवेशं पूजयेद्वृषे।
यद्वांश्चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं संपूजयेत् ततः॥"
छन्दोगपरिशिष्टम्।
"गोशालायां प्रशीयाग्निं संस्कृत्य ब्रीहितण्डुलान्।
अग्निपूषेन्द्रेश्वरेभ्यो निर्वपेत् पायसं चरुम्॥"
गोशालायामिति प्रधानकल्पः। वृषभ इत्युपक्रम्य।
"उत्सृष्टस्यो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात्।
प्रागुदक्प्रवणे देशे मनोज्ञे निर्वने वने॥"
संकल्पानन्तरं यजमान एव प्रथमं ब्रह्मवरणादिकं कुर्यात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः। ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गातृहोतृध्वर्यु इत्यादिदर्शनेन। यज्ञसंग्रहे।
"द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यति।
एकः कर्मनियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः।
तृतीयः प्रब्रूयात् प्रश्नं ततः कर्म समाचरेत्॥"
वरणानन्तरं कुशण्डिकां समाप्य यथाविधिना चरुपाकश्च कृत्वा चरुहोमं कुर्यात्। ततः खिष्टिकृद्धोममहाव्याहृतिहोमौ कार्यौ॥*॥ततः
"वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिमूलाङ्कं समुल्लिखेत्।
वृषा स्थेति सचोऽस्य चक्राङ्कमपि दर्शयेत्।
तप्तेन पञ्चादयसा स्रष्टौ तावेव कारयेत्।
अथवेन कलसस्थाभिरद्भिरेको वृषेव वा।
सर्वौषधिसुगन्धीभिः स्नापयेदस्त्रिका अपि॥
परिधाप्याहते शुक्ले वाससी हेमपट्टकम्।
सत्यमित्यादिवाक्यैरभ्यां शिरसि न्यसेत्॥"
ततो वृषवत्सतरीणामलङ्कारादिकं दत्वा विल्वकुलनिर्मितयूपे उपयूपे च बद्धा एनं युवानं इति मन्त्रं पठित्वा वत्सतरीचतुष्टयसहितं वृषं तत्तत्फलकामो अद्येत्यादिवाक्येनोत्सृजेत्॥*॥ ततो यूपादुद्विमुच्य वत्सतरीचतुष्टयसहितं वृषमेशान्यां चालयित्वा प्रार्थयेत्। यथा,—
"न खादेत् परशस्यानि नाक्रामेद्गर्भिणीं च गाम्।
धर्मोऽसि त्वं चतुष्पादस्तत्सत्ते प्रियाखिमाः।
चतुर्थो पोषणार्थाय मयोत्सृष्टस्त्वया सह॥
देवानाञ्च पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः।
भूतानां प्रजिजनानाञ्चया सार्द्धं व्रजन्त्विमाः॥
नमो ब्रह्मण्यदेवेभ्य पितृभूतविपोषक।
त्वयि मुक्तेऽथवा लोका मम सन्तु निरामयाः॥
मा मे ऋणोऽस्तु देवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ मानुषः।
धर्मेणैवं त्वत्प्रसन्नस्य या गतिः सास्तु मे ध्रुवा॥
यत्किञ्चित् दुष्कृतं कर्म लोभमोहात् कृतं भवेत्।
तस्मादुद्धृत्य देवेभ्य पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे॥
यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति च।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः॥"
इति मत्स्यपुराणोक्तं पठेत्। तत आचाराद्वृषपुच्छगलितोदकेन ब्रह्मपुराणोक्ततर्पणं कुर्यात् ततः प्रकृतदक्षिणां कृत्वा कर्मकारयितृभ्यो दक्षिणां दद्यात्। इति वृषोत्सर्गतत्त्वम्॥*॥
अपि च।
"कार्त्तिक्यां कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं सदा।
गोत्सर्गन्तु प्रकर्तव्यं गोलं वा वृषमुत्सृजेत्॥
सर्वयज्ञफलं ब्रह्म प्राप्नुयादविचारयन्।
मनुरुवाच।
अश्वमेधसमं पुण्यं वृषोत्सर्गादवाप्यते।
देवब्राह्मणिने माघि कार्त्तिक्यां कार्त्तिकस्य वा॥
गोविवाहोऽथवा कार्यो माघ्यां वै फाल्गुनेऽपि वा॥
शिवोमामङ्गलक्षेत्रे तृतीयायां महाफलम्।
अन्यत्रोदुम्बरीयागं विवाहविधिना भवेत्॥
सतीरथं भवेत्तीर्थे उत्सर्गो गोकुलेऽपि वा।
पतसो वत्सिका भद्रा द्वौ वा संभवतोऽपि वा॥
वत्सं धर्माङ्गसंपूर्णं कन्या सा वत्सिका भवेत्।
अलंकृत्य यथाशोभसुत्सर्गं कारयेन्मुने॥
विवाहमेकवत्सीयगोलेन भवते सदा।
वृषेव अश्वमेधस्य यागस्य फलदायकम्॥
जायेरन् बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गया व्रजेत्।
यजेद्वा अश्वमेधेन गोलं वा वृषमुत्सृजेत्॥
रोहितो यस्तु वर्णेन शुक्लवर्णखुरो वृषः।
लाङ्गलशिरसश्चैव स वै गोलवृषः स्मृतः॥
अङ्गिरोमुत्सृज्यते पूर्वं गाशालंकृत्य सर्वतः।
तप्तेन वामतश्चक्रं याम्ये शूलं समालिखेत्॥
भ्रातुना हेमतारेण आयसेनाथवाङ्कयेत्।
एवं कृत्वा अवाप्नोति फलं वाजिमखोदितम्॥
यस्तु हिमोत्सृज्येद्वृषभं स कमेताविचारयात्।
यथा शिवोमया अर्चा पूजिता सर्वकामदा।
एवं देवमयं यद्वा अनन्तं लभते फलम्॥
मङ्गलाविहितं यच्च यच्च गोदानजं फलम्।
सहस्रक्रतवस्तेन वृषोत्सर्गादवाप्नुयात्॥"
इति देवीपुराणे पूजाविधि नामाध्यायः॥

वृष्टिः, स्त्री, (वृष+क्तिन्।) मेघाज्जलबिन्दुपतनम्। तत्पर्यायः। वर्षम् २। इत्यमरः॥ गोष्टतम् ३ पराग्रतम् ४ वर्षणम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ तत्कारणं यथा,—
"अन्तादिचये यत्र भवन्ति सर्वखेचराः।
तदा वृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया वृत्तकेवसुवासरैः॥"
इति स्वरोदयः॥*॥
अपि च।
"ब्रुवन्तु परमार्थेन किमिन्द्राद्वृष्टिरेव च।
सूर्याद्धि जायते लोकं तोयात् शस्यानि शाखिनः॥
तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः।
सूर्यस्यस्य नीरस्य कार्ये तस्मात् समुद्भवः।
सूर्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते निरूपिताः॥
यत्रान्दे यो जलधरो गजश्च सागरो मरुत्।
शस्याधिपो नृपो मन्त्री विधात्रा ते निरूपिताः॥
जलाढ्यानां शस्यानां शस्यानाञ्च निरूपितम्।
अब्देऽब्देऽस्येव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे॥
हस्ती समुद्रादादाय करेण जलमीप्सितम्।
दत्वाहनाय तद्वाहातेन प्रेरितो घनः॥
स्थाने स्थाने पृथिव्याञ्च काले काले यथोचितम्।
ईश्वरेच्छयाविर्भूतं तूर्णं भूतं प्रतिबन्धकम्॥
भूतं भवं भविष्यञ्च महत् क्षुद्रञ्च मध्यमम्।
धात्रा निरूपितं कर्म केन तात निवार्यते॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अः॥
आसन्नवृष्टिसूचकानि यथा,—
"मयूराः स्वानयिन्नूनं शब्देन सुविता सहः।
केकायन्ति प्रतिवने सततं वृष्टिसूचकाः॥
मेघोत्सुकानां मधुरञ्चातकानां मनोहरः।
श्रूयतामतिमत्तानां वृष्टिसन्निधिसूचकः॥
गगने शक्रचापेन कृतं साम्प्रतमाश्रयम्।
धारासारशरैस्तापं हेतुं प्रति यथोद्गतः॥"
इति कालिकापुराणे १५ अध्यायः॥*॥